

ارزش‌های اخلاقی اجتماعی در نهضت سیدالشهدا(ع)

لیلا مرادی^۱

چکیده

نهضت سیدالشهدا(ع) را باید فراتر از یک حرکت سیاسی، مکتبی اخلاقی و اجتماعی دانست که در آن، اصول قرآنی عدالت، احسان، عزت و مسئولیت‌پذیری به‌صورت عینی و عملی تجلی یافته است. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین چگونگی تکوین و کارکرد ارزش‌های اخلاقی در نهضت عاشورا و نقش آن در اصلاح امت اسلامی است. پژوهش با روش تحلیلی - استنباطی و با تکیه بر منابع اصیل اسلامی انجام گرفته است. در این چارچوب، داده‌های متنی بر پایه تحلیل مفهومی و تطبیق سیره امام حسین(ع) با مبانی اخلاق اجتماعی اسلام بررسی شده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نهضت حسینی سه سطح پیوسته از اخلاق اجتماعی را در بر می‌گیرد: در سطح فردی، خودسازی، صدق، وفا و صبر به‌عنوان مبنای اصلاح جامعه مطرح است؛ در سطح جمعی، عدالت، تعاون و وحدت ایمانی بنیان جامعه اخلاقی را تشکیل می‌دهد؛ و در سطح تمدنی، اخلاق مقاومت در برابر سلطه و انحراف، الگوی پایدار تمدن اسلامی را پدید می‌آورد. نتیجه پژوهش آن است که امام حسین(ع) با پیوند دادن معرفت، ایمان و اخلاق، الگویی جامع از «نظام اخلاق اجتماعی اسلام» را بنیان نهاد؛ الگویی که در آن، اصلاح امت از درون فرد آغاز می‌شود و تا احیای عدالت در جامعه و تحقق عزت در تمدن امتداد می‌یابد.

کلمات کلیدی: اخلاق اجتماعی، امام حسین(ع)، عاشورا، عدالت، عزت، نظام اخلاق اسلامی

^۱ طلبه سطح دو، مدرسه علمیه معصومیه شهر قیدار

مقدمه

نهضت سیدالشهدا(ع) یکی از عمیق‌ترین و تأثیرگذارترین رویدادهای تاریخ اسلام است که در آن، آموزه‌های الهی و ارزش‌های اخلاقی در عالی‌ترین مرتبه خود متجلی شدند. این نهضت نه فقط جنبشی سیاسی یا قیامی اجتماعی، بلکه تلاشی هدفمند برای بازسازی وجدان اخلاقی امت اسلامی بود.

در جامعه اسلامی امروز، بازخوانی اخلاق عاشورایی ضرورتی علمی و دینی دارد؛ چراکه ضعف اخلاق اجتماعی، گسست همبستگی و افول ارزش‌های دینی، تهدیدی جدی برای سلامت فرهنگی و تمدنی امت اسلام به شمار می‌رود. در چنین شرایطی، بازگشت به مکتب امام حسین(ع) به منزله‌ی بازگشت به سرچشمه‌ی اصیل اخلاق اجتماعی است. در این راستا مسئله اساسی این پژوهش آن است که: ارزش‌های اخلاقی اجتماعی نهضت سیدالشهدا(ع) چه مؤلفه‌هایی دارد و چگونه می‌توان این ارزش‌ها را در الگوی اخلاق اجتماعی جامعه کنونی بازآفرینی نمود؟

هدف این تحقیق، تبیین نظام‌مند ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در نهضت عاشورا و استخراج اصول کاربردی آن برای جوامع دینی امروز است. بررسی این ارزش‌ها، ضمن روشن‌سازی آموزه‌های تربیتی امام حسین(ع)، می‌تواند در طراحی الگوهای اخلاق اجتماعی مبتنی بر قرآن و سنت مؤثر واقع شود. همچنین پژوهش حاضر در پی آن است که نشان دهد نهضت عاشورا نه تنها الگویی برای تحول سیاسی و فرهنگی، بلکه مدرسه‌ای عظیم برای خودسازی، دیگرسازی و جامعه‌سازی اخلاقی است.

ضرورت پژوهش درباره ارزش‌های اخلاقی اجتماعی نهضت سیدالشهدا(ع) از آنجا ناشی می‌شود که نهضت عاشورا فراتر از یک واقعه حماسی و سیاسی، مدرسه‌ای عملی برای بازآموزی فضائل اخلاقی در جامعه اسلامی است. با توجه به بحران‌های کنونی اجتماعی چون ضعف تعهد اخلاقی، گسست ارزش‌های انسانی، کمرنگ شدن روح مسئولیت‌پذیری و گسترش رویکردهای منفعت‌گرایانه، جامعه نیازمند آن است که درس‌های عمیق عاشورا همچون انصاف، ایثار، وفاداری، عفو، محبت، آزادگی و حق‌طلبی را سرلوحه برنامه‌های تربیتی و رفتاری خود قرار دهد. در حماسه حسینی، اخلاق نه فقط ابزار بلکه هدف حرکت محسوب می‌شود و اصول آن از منابع اصیل اسلام اخذ شده است؛ لذا بازخوانی و بازآفرینی آموزه‌های اخلاقی امام حسین(ع) و یارانش ضرورتی دوجندانه برای تربیت نسل‌های آینده و جلوگیری از افول اخلاق در اجتماع دارد.

پژوهش‌های متعددی تاکنون درباره عاشورا و ابعاد اخلاقی آن انجام شده است، از جمله:

کتاب «اخلاق در عاشورا: عاشورا زیباترین نمایشگاه تاریخ»، اثر هادی خشنودی؛ که به بررسی موضوعاتی چون صبر، ایثار، وفاداری، شجاعت و عفو در سیره امام حسین(ع) می‌پردازد. همچنین، کتاب «اخلاق و معنویت در نهضت عاشورا»، نوشته ابوالفضل بهشتی؛ که درباره ابعاد عبادی و اخلاقی حرکت حسینی و نقش آن در خودسازی و اصلاح جامعه می‌پردازد. مقاله «الگوهای اخلاقی و تربیتی در نهضت عاشورا»، اثر حسن تقی‌زاده؛ که تحلیل نظام‌مند از منش تربیتی و اخلاقی امام حسین(ع) با تأکید بر کارکرد اجتماعی عاشورا را بررسی می‌کند. مقاله «پیام اخلاقی نهضت عاشورا: خودسازی، دیگرسازی و جامعه‌سازی» نوشته محمدجواد صاحبی؛ که بر اهمیت احیای جنبه‌های اخلاقی در پژوهش‌های مربوط به عاشورا تأکید دارد. با وجود ارزش علمی این آثار، اغلب آن‌ها به بررسی جزئی یا مقطعی از نهضت پرداخته‌اند و فاقد تبیینی جامع از نظام اخلاق اجتماعی عاشورا هستند. از این‌رو، پژوهش حاضر در پی آن است که با رویکردی تحلیلی و نظام‌مند، ابعاد اخلاقی و اجتماعی نهضت حسینی را بازسازی و الگویی جامع برای تمدن اخلاقی اسلام بر محور عاشورا ارائه دهد.

۱. کلیات و مبانی نظری

هر حرکت دینی و اجتماعی، بر پایه منظومه‌ای از ارزش‌ها و باورهای اخلاقی شکل می‌گیرد. در اندیشه اسلامی، اخلاق نه پدیده‌ای فردی و درونی صرف، بلکه نظامی اجتماعی و تمدنی است که روابط انسان با خدا، انسان با خویشان و انسان با جامعه را سامان می‌بخشد. نهضت سیدالشهدا(ع) نیز بر همین مبنا، مکتبی از اخلاق اجتماعی را در بستر عمل و جهاد ترسیم کرد؛ اخلاقی که عدالت، کرامت انسانی، ایثار، امر به معروف و اصلاح امت را در هم آمیخت و الگویی جاودانه از مسئولیت اجتماعی ارائه نمود. از این‌رو، برای درک درست از این نهضت باید مفهوم اخلاق اجتماعی و مبانی آن در قرآن، سنت و اندیشه اسلامی واکاوی شود.

۱-۱ مفهوم‌شناسی اخلاق اجتماعی

در لغت، واژه «اخلاق» جمع «خُلُق» است. «الخُلُقُ: الدِّينُ والطَّبعُ والسَّجِيَّةُ. وقيل: هو صورةُ الإنسانِ الباطنةُ كما أنَّ الخُلُقَ صورتهُ الظَّاهرةُ؛ اخلاق، دین و سرشت پایدار انسان است و گفته‌اند: خُلُق صورت درونی انسان است، چنان‌که خُلُق، صورت ظاهری اوست^۱.

^۱ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۸۵

در علم اخلاق، معنای اصطلاحی اخلاق، فراتر از خصلت‌های فردی است. علامه طباطبایی می‌نویسد: «الْخُلُقُ هُوَ السَّجِيَّةُ الرَّاسِخَةُ فِي النَّفْسِ الَّتِي تَصْدُرُ عَنْهَا الْأَفْعَالُ بِسَهُولَةٍ وَ يُسْرٍ؛ اخلاق، حالتی پایدار در نفس است که افعال از آن به راحتی صادر می‌شود»^۱.

شهید مطهری می‌گوید: «اسلام، اخلاق را تنها در رابطه انسان با خدا خلاصه نکرده است، بلکه رابطه انسان با انسان را نیز جزئی از ایمان می‌داند»^۲.

از نگاه قرآن کریم، اخلاق اجتماعی در محور ارزش‌هایی چون عدالت، تعاون و خیرخواهی استوار است. خداوند می‌فرماید: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى؛ در نیکی و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید»^۳.

همین آیه بنیاد نظام اخلاق اجتماعی اسلام را بنا می‌نهد؛ زیرا در آن، خیر جمعی بر خواست فردی مقدم شده است. قرآن همچنین عدالت را اساس روابط اخلاقی می‌داند: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ؛ خداوند به عدالت و نیکی فرمان می‌دهد»^۴.

از دیدگاه امیرالمؤمنین (ع) نیز میان خودسازی و اخلاق اجتماعی پیوندی ناگسستنی وجود دارد: «مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَلْيَبْدَأْ بِتَعْلِيمِ نَفْسِهِ؛ آن که خود را پیشوای مردم می‌سازد، باید از تربیت خویش آغاز کند»^۵.

این سخن، بنیاد اخلاق اجتماعی اسلامی است؛ زیرا اصلاح جامعه از اصلاح درون انسان‌ها آغاز می‌شود.

۲-۱ مبانی دینی و قرآنی اخلاق اجتماعی

اخلاق اجتماعی در اسلام، بر چهار رکن اساسی استوار است: عدالت، تعاون، مسئولیت‌پذیری و امر به معروف. قرآن کریم این ارکان را در آیات متعددی بیان می‌کند. در زمینه عدالت، خداوند می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ؛ همانا خداوند به عدالت و نیکی فرمان می‌دهد»^۶.

^۱ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۳۶۸

^۲ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۴۷

^۳ مائده: ۲

^۴ نحل: ۹۰

^۵ نهج البلاغه، حکمت ۷۳

^۶ نحل: ۹۰

علامه طباطبائی ذیل این آیه می‌نویسد: «العدالة هي إقامة الموازين في المعاملات الإنسانية، و الإحسان هو تزيينها بروح الرحمة؛ عدالت برپایی ترازوی حق در روابط انسانی است و احسان، دمیدن روح رحمت در آن^۱».

همانطور که اشاره شد، در کنار عدالت، قرآن کریم اصل تعاون و همیاری را به عنوان شاخص اخلاق اجتماعی معرفی می‌کند: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى^۲». امام صادق(ع) در تفسیر این آیه می‌فرماید: «المؤمن عون لأخيه المؤمن؛ مؤمن، یاریگر برادر مؤمن خویش است^۳».

از سوی دیگر، آیه‌ی امر به معروف و نهی از منکر^۴ جامعه را به نظام اخلاقی نظارت متقابل فرامی‌خواند: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ؛ باید از میان شما گروهی باشند که مردم را به نیکی دعوت کنند».

امام علی(ع) در نامه‌ی مالک اشتر این اصل را به سیاست اخلاقی گسترش می‌دهد و می‌فرماید: «وَأَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ؛ دل خود را سرشار از رحمت و محبت نسبت به مردم ساز^۵».

آیت‌الله جوادی‌آملی در تفسیر این بیان می‌گوید: «در نگاه امام علی(ع)، سیاست عین اخلاق است و اداره جامعه بدون رأفت، انحراف از سنت نبوی است^۶».

۳-۱ جایگاه اخلاق اجتماعی در اندیشه اسلامی

اندیشمندان مسلمان اخلاق اجتماعی را رکن بقای امت دانسته‌اند. هرچند دیدگاه‌ها در تعبیر متفاوت است، اما در هدف مشترک‌اند: پیوند میان تهذیب فرد و عدالت اجتماعی.

فارابی می‌گوید: «لَا تَقُومُ الْمَدِينَةُ الْفَاضِلَةُ إِلَّا إِذَا اشْتَرَكَ أَهْلُهَا فِي الْفَضَائِلِ؛ شهر فاضله تنها زمانی برپا می‌شود که مردمش در فضیلت‌ها شریک باشند^۷».

^{۱۱} طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۲، ص ۳۹۱

^۲ مائده: ۲

^۳ کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۶۶

^۴ آل عمران: ۱۰۴

^۵ نهج البلاغه، نامه ۵۳

^۶ جوادی‌آملی، مراحل اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۷۲

^۷ فارابی، آراء اهل المدینه الفاضله و مضاداتها، ص ۶۸

است؛ مکتبی که در آن ایمان، اخلاق و عزت، سه رکن هویت اسلامی را می‌سازند.^۱ بر این اساس، بازتاب عاشورا در عصر حاضر، در قالب الگویی از اخلاق اجتماعی و مقاومت فرهنگی تداوم دارد.

۴-۴ نسبت اخلاق عاشورا با انقلاب اسلامی و بیانات امام خمینی(ره) و رهبر انقلاب

انقلاب اسلامی ایران، از نظر بسیاری از متفکران، تداوم تاریخی و فرهنگی نهضت حسینی است. امام خمینی(ره) بارها تأکید کردند که قیام عاشورا، ریشه فکری انقلاب اسلامی است: «این محرم و صفر است که اسلام را زنده نگه داشته است. ما هر چه داریم از محرم و صفر داریم.^۲» در اندیشه امام خمینی، اخلاق عاشورایی همان روح عدالت‌خواهی، شجاعت، عزت‌نفس و مقاومت در برابر طاغوت است. به‌همین‌سان، مقام معظم رهبری، در تحلیل خویش از عاشورا، بیان می‌کند: «حادثه عاشورا، در اوج قلّه فداکاری و شهادت باقی ماند و همچنان تا قیامت باقی خواهد ماند.^۳»

این دو رویکرد، عاشورا را از یک حادثه تاریخی به یک منش اخلاقی و تمدنی تبدیل می‌کند؛ یعنی الگویی برای حرکت‌های اجتماعی با محور عدالت و ایمان.

از نگاه جامعه‌شناسی دینی، انقلاب اسلامی توانست همان ارزش‌های عاشورا را در قالب نظامی اجتماعی بازآفرینی کند: عدالت، کرامت انسانی، استقلال، امر به معروف و نهی سلطه. این پیوند نظری و تاریخی، نشانگر آن است که اخلاق حسینی، زیربنای هویت انقلابی در عصر حاضر است.

۴-۵ استخراج مدل مفهومی «نظام اخلاق اجتماعی عاشورا» برای جامعه امروز

این سه سطح در پیوندی ارگانیک، ساختار «نظام اخلاق اجتماعی عاشورا» را تشکیل می‌دهند؛ نظامی که می‌تواند در آموزش دینی، سیاست اخلاقی و فرهنگ عمومی جامعه امروز به‌کار گرفته شود. سیدحسین نصر، در تحلیل خود از پیوند اخلاق و معنویت در تمدن اسلامی می‌گوید: «در هیچ مکتبی، اخلاق و عرفان به اندازه اسلام درهم‌تنیده نیست و عاشورا نمونه بارز این هم‌پیوندی در تاریخ است.^۴»

بدین ترتیب، مدل مفهومی اخلاق عاشورا، نه صرفاً برای تحلیل تاریخ، بلکه برای بازسازی اخلاق اجتماعی در جوامع اسلامی معاصر کاربرد دارد.

^۱ خامنه‌ای، بیانات در دیدار با جمعی از روحانیون، ۱۳۹۵/۰۷/۱۴

^۲ خمینی، صحیفه امام، ج ۱۵، ص ۳۲۹

^۳ خامنه‌ای، بیانات در دیدار با جمعی از روحانیون، ۱۳۷۲/۰۳/۲۶

^۴ نصر، هنر و معنویت اسلامی، ص ۱۲۴

نتیجه‌گیری

نهضت عاشورا در منظومه فکری اسلام، صرفاً یک رخداد تاریخی یا قیامی سیاسی نیست، بلکه نظامی منسجم از ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی است که در رفتار، گفتار و اهداف امام حسین(ع) و یاران وفادارش تجسم یافت. بررسی مبانی قرآنی، روایی و عقلانی این نهضت نشان می‌دهد که عاشورا نقطه تلاقی معرفت، اخلاق، عدالت و آزادی در تاریخ اسلام است؛ رخدادی که نه تنها در سطح اجتماعی و سیاسی، بلکه در ساحت‌های فردی و تمدنی نیز معنا و کارکرد دارد.

تحلیل سه‌سطحی پژوهش نشان داد که بنیان اخلاق اجتماعی در نهضت حسینی از اصلاح درون آغاز می‌شود. در سطح فردی، امام حسین(ع) و یارانش با تهذیب نفس، صدق، وفا، ایثار و صبر، الگوی عملی از انسان اخلاقی را ترسیم کردند. این سطح، مبنای فلسفی و وجودی اصلاح اجتماعی است و نشان می‌دهد که هر تحولی در جامعه اسلامی، بدون خودسازی و آگاهی اخلاقی افراد، ناقص و ناپایدار خواهد بود. در سطح جمعی، پیوند میان ایمان و اخلاق در قالب تعاون، وحدت، عدالت‌خواهی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی جلوه‌گر شد. روابط میان امام و یارانش نه بر اساس منافع، بلکه بر مبنای فضیلت‌های اخلاقی و اصل ولایت سامان یافت. این بخش از نهضت حسینی، نمونه‌ای از جامعه ایمانی است که در آن ارزش‌های معنوی و عقلانی، مبنای نظم اجتماعی و همبستگی انسانی قرار گرفته‌اند. در سطح تمدنی، عاشورا از بُعد یک واقعه فراتر رفته و به الگویی تاریخی برای «اخلاق مقاومت» در برابر ظلم و سلطه تبدیل شده است. این سطح، نشان می‌دهد که امام حسین(ع) در پی تأسیس تمدنی مبتنی بر عدالت، عزت، کرامت و حقیقت بود؛ تمدنی که در آن قدرت با اخلاق پیوند می‌یابد و مقاومت بر مدار ایمان و کرامت انسانی شکل می‌گیرد. استمرار این منطق در سیره امام سجاد(ع) و سایر ائمه(ع)، و سپس در نهضت‌های اسلامی معاصر، مؤید آن است که اخلاق عاشورایی، نظامی زنده و پویاست که در بستر تاریخ تداوم یافته است.

نقش زنان اهل‌بیت(ع)، به‌ویژه حضرت زینب(س)، در انتقال پیام اخلاقی عاشورا از کربلا تا کوفه و شام، بیانگر وجه تربیتی و فرهنگی این نظام اخلاقی است. ایشان با حفظ وقار و عقلانیت، اخلاق مقاومت را در قالب گفتار، روشنگری و صبر ترویج کردند و بدین‌گونه، بُعد تربیتی نهضت را در جاودانه ساختند.

در افق معاصر، انقلاب اسلامی ایران تبلور مجدد همان ارزش‌های عاشورایی در سطح تمدنی است. امام خمینی(ره) و مقام معظم رهبری(دام‌ظله) در بیانات خود بارها تأکید کرده‌اند که رمز پایداری و

معنویت انقلاب، در تداوم روح عاشورا است؛ روحی که اخلاق را در متن سیاست، عدالت را در قلب قدرت، و ایمان را در بنیان تمدن اسلامی جای داده است.

بدین‌سان، عاشورا نه نقطه‌ای از تاریخ، بلکه محور پیوستگی اخلاق، عقلانیت و ایمان در حیات امت اسلامی است. این مکتب، به جامعه می‌آموزد که اصلاح اجتماعی بدون خودسازی فردی، عدالت بدون معنویت، و قدرت بدون اخلاق، هرگز به پایداری و رستگاری نخواهد انجامید.

در نهایت، عاشورا، مکتب جامع اخلاق و انسانیت است؛ مکتبی که در آن حقیقت بر قدرت، و فضیلت بر مصلحت ترجیح دارد. امام حسین(ع) با خون خود، نه تنها اسلام را از تحریف نجات داد، بلکه بنیان اخلاقی جامعه اسلامی را احیا کرد. از این‌رو، می‌توان گفت که عاشورا «وجدان بیدار تمدن اسلامی» است؛ وجدانی که تا همیشه، معیار حق و باطل، و میزان اصالت اخلاق در حیات امت باقی خواهد ماند.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ۱. ابن اعثم کوفی، احمد بن علی، الفتوح، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲ ه. ش.
- ۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: انتشارات موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ پنجم، ۱۳۹۳ ه. ش.
- ۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تحقیق جمال الدین میردامادی، بیروت: انتشارات دارالفکر-دارصادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ه. ق.
- ۴. ابومخنف، لوط بن یحیی، وقعه الطف، تحقیق محمدهادی یوسفی غروی، قم: موسسه النشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۷ ه. ش.
- ۵. اقبال لاهوری، ارمغان حجاز، لاهور: انتشارات شیخ غلام علی، چاپ اول، ۱۹۵۷ م.
- ۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، قم: انتشارات موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ هشتم، ۱۳۹۵ ه. ش.
- ۷. جوادی آملی، عبدالله، مراحل اخلاق در قرآن، تنظیم علی اسلامی، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ هفدهم، ۱۳۹۸ ه. ش.
- ۸. جوادی آملی، عبدالله، زن در آیینه جلال و جمال، قم: اسراء، چاپ سوم، ۱۳۷۷ ه. ش.
- ۹. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: انتشارات آل البيت، ۱۴۱۴ ه. ق.
- ۱۰. خامنه‌ای، سید علی، مجموعه بیانات و سخنرانی‌ها، تهران: دفتر حفظ نشر و آثار حضرت آیت الله خامنه‌ای، گرفته شده از سایت: Khamenei.ir
- ۱۱. خمینی، سید روح اله، صحیفه امام، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ چهارم، ۱۳۸۵ ه. ش.
- ۱۲. خوارزمی، محمد بن محمود، مقتل الحسین (ع) للخوارزمی، قم: انتشارات انوار الهدی، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ه. ش.
- ۱۳. سبحانی، جعفر، منشور جاوید، قم: موسسه امام صادق (ع)، چاپ چهارم، ۱۳۸۳ ه. ش.
- ۱۴. شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: کنگره شیخ مفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ ه. ق.

۱۵. طباطبایی، سیدمحمدحسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ه ق.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: انتشارات ناصرخسرو، چاپ هشتم، ۱۳۸۴ ه ش.
۱۷. طبری، محمد بن جریر، **تاریخ طبری**، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹ ه ش.
۱۸. طوسی، محمدبن حسن، **مصباح المتهجد**، بیروت: موسسه فقه الشیعه، ۱۴۱۱ ه ق.
۱۹. غزالی، محمدبن محمد، **احیاء علوم الدین**، ترجمه حسین خدیوچم، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، ۱۳۵۹ ه ش.
۲۰. فارابی، محمدبن محمد، **آراء اهل المدينه الفاضله و مضاداتها**، قم: دار زین العابدین، چاپ اول، ۱۳۹۸ ه ش.
۲۱. فهری زنجانی، احمد، **ترجمه و شرح صحیفه سجادیه**، تهران: انتشارات اسوه، چاپ اول، ۱۳۸۶ ه ش.
۲۲. کلینی، محمدبن یعقوب، **اصول کافی**، ترجمه حسین استادولی، تهران: انتشارات دار الثقلین، چاپ دوم، ۱۳۹۱ ه ش.
۲۳. گاندی، موهنداس کارمچاند، **گاندی: سرگذشت مهاتا گاندی (داستان تجربه های من با راستی)**، ترجمه مسعود برزین، تهران: انتشارات نشر ثالث، چاپ اول، ۱۳۹۳ ه ش.
۲۴. مالک بن انس، **الموطا**، مصحح محمدفؤاد عبدالباقی، بیروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۶ ه ق.
۲۵. مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، انتشارات دار احیاء التراث العربی. چاپ دوم، ۱۴۰۳ ه ق.
۲۶. مطهری، مرتضی، **تعلیم و تربیت در اسلام**، تهران: انتشارات صدرا. چاپ بیست و هفتم، ۱۳۷۵ ه ش.
۲۷. مطهری، مرتضی، **جامعه و تاریخ در قرآن**، تهران: انتشارات صدرا، چاپ چهارم، ۱۴۰۱ ه ش.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، با همکاری جمعی از نویسندگان، **تفسیر نمونه**، تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه، چاپ سی و دوم، ۱۳۷۴ ه ش.
۲۹. نصر، سیدحسین، **هنر و معنویت اسلامی**، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: انتشارات حکمت، چاپ سوم، ۱۳۹۴ ه ش.